

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه ایستادن و بلوچستان

تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در (رشته تاریخ گرایش ایران در دوره اسلامی)

عنوان:

محمد ولی خان تنکابنی و مشروطیت

استاد راهنما:

دکتر عباس سرافرازی

استاد مشاور:

دکتر عباسعلی آذر نیوشه

تحقیق و نگارش:

مهدی اسدی

بهمن ۱۳۸۶

کتابخانه اساتید دانشگاه
تبریز

۱۳۸۷ / ۱۶ / ۱۵

۱۰۴۶۳

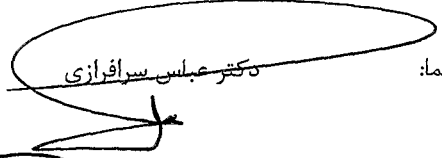

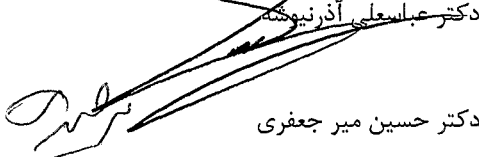

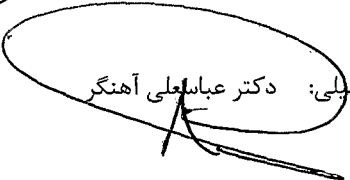
بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان محمد ولیخان تنکابنی و مشروطیت قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد تاریخ ایران در دوره اسلامی توسط دانشجو مهدی اسدی تحت راهنمایی استاد پایان نامه دکتر عباس سرافرازی تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

مهدی اسدی

این پایان نامه ... واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ توسط هیئت داوران بررسی و درجه ^ع معالی به آن تعلق گرفت.

نام و نام خانوادگی	امضاء	تاریخ
دکتر عباس سرافرازی		
استاد راهنما:		
		
استاد راهنما:		
دکتر عباسعلی آذر نیوشه		
استاد مشاور:		
دکتر حسین میر جعفری		
داور ۱:		
دکتر محمد رضا فراهانی		
داور ۲:		
دکتر عباسعلی آهنگر		
نماینده تحصیلات تکمیلی:		

دانشگاه سیستان و بلوچستان

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب مهدی اسدی تأیید می‌کنم که مطالب مندرج در این پایان‌نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان‌نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می‌باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: مهدی اسدی

امضاء

تقدیم به حمایت های بی دریغ پدرم

و دعاهای خالصانه مادرم

وجناب آقای دکتر سهراب یزدانی

بهترین استاد و معلم زندگیم.

تقدیر و تشکر

خدایا تو را ستایش می‌کنم به حمدی که ابدی باشد به ابدیت تو و حمدی که منتهی نشود مگر به علم تو
حال که این پژوهش به پایان رسیده، بر خود لازم دانسته از همه کسانی که در این راه مرا یاری نمودند و به
نوعی زمینه این تحقیق و پژوهش را فراهم کردند کمال تشکر و سپاسگذاری را به عمل آورم.
از استاد بزرگوار آقای دکتر عباس سرافرازی که راهنمایی مرا در تمام مراحل تحقیق به عهده داشتند و همچنین
از جناب آقای دکتر عباسعلی آذرنیوشه که مشاوره این جانب را به عهده داشتند کمال تشکر را دارم.
همچنین از آقایان دکتر محمد رضا فراهانی و دکتر مسعود مرادی و نیز آقایان دکتر فواد پور آرین و دکتر سهراب
یزدانی اساتید دانشگاه تربیت معلم تهران که از ابتدای این پژوهش از هر گونه مساعدت و راهنمایی به این جانب دریغ
نکردند، کمال تشکر را دارم.
همچنین از دوستان عزیزم مهندس محمد تقوی، مهندس هادی جاوید نژاد، فرهنگ افراسیابی، حسن صیامیان
گرچی و اردوان رئیسی که در طول این پژوهش همواره یار و یاور این جانب بوده اند نیز قدردانی می‌نمایم.
در پایان بر خود لازم می‌دانم از زحمات تمامی خواهرانم که در طول دوران تحصیلی، همواره مرا از حمایت های
بی دریغ خود محروم نکرده اند، قدردانی نمایم.

چکیده

محمد ولیخان تنکابنی یکی از رجال برجسته و متنفذ دوره قاجار بود. وی قبل از تشکیل مجلس اول در زمان ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه به مناصب مهم لشکری و کشوری نائل شده بود. به طوری که قدرت بسیار مادی و نظامی او سبب حسادت بسیاری از درباریان شده بود. بنابراین این گروه مدام در کارهای سپهدار اخلاص ایجاد می کردند و حمایت های شاهان قاجار از این گروه سبب بیزاری محمد ولیخان از آنان شد.

پس از سقوط مجلس اول، محمد ولیخان از سوی شاه به عنوان فرمانده نظامی نیروهای دولتی انتخاب و مأمور سرکوبی آزادیخواهان تبریز شد. محمد ولیخان در تبریز به دلیل بیزاری از شاه و درباریان و تصدیق خواسته های آزادیخواهان تبریز، متمایل به مشروطه خواهان شد و به این دلیل از فرماندهی نیروهای دولتی استعفا داد و به تنکابن بازگشت. در این شهر او تمایلات مشروطه خواهی خود را علنی کرد و حتی مجلسی در این شهر برپا کرد.

این اقدام سپهدار به عنوان یک فرد قدرتمند سبب تضعیف قوای دولتی و تحریک سایر مراکز آزادیخواهی کشور شد. بسیاری از مشروطه خواهان جهت حمایت محمد ولیخان در تنکابن جمع شدند. در این زمان محمد ولیخان به رشت رفت و رهبری مجاهدین گیلان را بر عهده گرفت. این امر سبب تضعیف هر چه بیشتر شاه و درباریان استبدادی او شد. نیروهای مجاهدین گیلان به رهبری محمد ولیخان مضمم شدند برای بازگشایی مجلس به سمت تهران حرکت کنند. مجاهدین مشروطه خواه علی رغم مخالفت های شدید دولت روسیه و مقاومت نیروهای استبدادی شاه موفق به فتح تهران شدند. در حقیقت این اقدام محمد ولیخان یعنی تمایل به مشروطه خواهان و رهبری مجاهدین تا فتح تهران یکی از مهمترین علل پیروزی آزادیخواهان بر نیروهای استبدادی بود.

با فتح تهران و خلع محمد علیشاه، محمد ولیخان ابتدا به وزارت جنگ و سپس با تشکیل مجلس دوم به ریاست وزرایی منصوب شد. در زمان سه دوره ریاست وزرایی، محمد ولیخان اقدامات بسیاری جهت اصلاح امور مملکت انجام داد ولی مشکلات مالی کشور، مخالفت های دمکرات ها، دخالت های روس و انگلیس در کشور، در نهایت منجر به تضعیف و سقوط کابینه های او شد.

کلید واژه قاجارها ، محمد ولیخان تنکابنی، رئیس الوزراء ، کابینه، مشروطه.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	مقدمه
۱۷.....	بخش اول : محمد ولیخان تنکابنی قبل از مشروطیت
۱۸.....	فصل اول : پیشینه خانوادگی خلعتبری
۱۹.....	۱- قدرت گیری خاندان خلعت بری
۲۰.....	فصل دوم: محمد ولی خان در زمان ناصرالدین شاه
۲۰.....	۱- اخذ درجات و مناصب حکومتی
۲۱.....	۲- امتیازات محمد ولیخان در دوره ناصری
۲۲.....	فصل سوم: محمد ولیخان در زمان مظفرالدین شاه
۲۳.....	۱- مناصب حکومتی نصرالسلطنه در این دوره
۲۴.....	۲- امتیازات محمد ولیخان در عهد مظفری
۲۵.....	۳- حادثه مسجد جامع
۲۸.....	بخش دوم : سپهدار در زمان مجلس اول تا بازگشت از تبریز
۲۹.....	فصل اول : سپهدار تنکابنی و وقایع مجلس اول
۳۰.....	۱- رسیدن به حکومت گیلان
۳۰.....	۲- روی آوری مستبدین به مشروطه
۳۱.....	۳- شورش ترکمن ها
۳۳.....	فصل دوم : سپهدار تنکابنی در تبریز
۳۴.....	۱- حضور سپهدار در جنگ های تبریز
۳۵.....	۲- تلگراف شاه و مشیرالسلطنه به سپهدار
۳۶.....	۳- ارتباط سپهدار با مجاهدین تبریز
۳۸.....	فصل سوم : گرایش سپهدار به مشروطه خواهان

۳۸	۱- نظرات منفی در مورد مشروطه خواهی سپهدار
۳۹	۲- سیاست روس و انگلیس
۴۳	۳- عوامل مشروطه خواهی سپهدار
۴۷	بخش سوم: وقایع تنکابن تا فتح تهران
۴۸	فصل اول: استعفای سپهدار و حرکت وی به سمت تنکابن
۴۹	۱- اقدامات سپهدار در تنکابن
۵۰	۲- نامه شیخ فضل الله نوری
۵۱	۳- واکنش شاه و درباریان
۵۲	۴- عوامل انتخاب سپهدار برای رهبری قیام رشت
۵۴	فصل دوم: حضور سپهدار در رشت
۵۵	۱- اقدامات دربار علیه سپهدار و مجاهدین رشت
۵۶	۲- ارتباط مجاهدین با کنسولگری های خارجه
۵۸	۳- رابطه سپهدار و مجاهدین
۶۰	۴- اقدامات سپهدار در جذب ایلات و حاکمان
۶۲	۵- ارتباط مجاهدین رشت با دیگر مراکز آزادیخواهی
۶۳	فصل سوم: حضور مجاهدین در قزوین
۶۴	۱- فرمان اعاده مشروطه توسط شاه
۶۴	۲- واکنش مجاهدین نسبت به فرمان شاه
۶۵	۳- انتخاب سپهدار به حکومت شمال و مداخلات روس و انگلیس
۶۷	فصل چهارم: حرکت مجاهدین گیلان به سمت تهران
۶۸	۱- فتح کرج و شکست شاه آباد
۶۹	۲- مداخلات روس و انگلیس و تقاضاهای ملیون
۷۱	۳- پیوند مجاهدین شمال و جنوب
۷۲	۴- جنگ بادامک

۷۴.....	بخش چهارم : نخستین دوره ریاست وزرائی سپهدار
۷۵.....	فصل اول : فتح تهران حوادث پس از آن
۷۶.....	۱- تسلیم شاه و لیاخف
۷۷.....	۲- تشکیل مجلس عالی
۷۹.....	۳- تمایل سپهدار به استعفا
۸۰.....	۴- اقدامات سپهدار در وزارت جنگ
۸۱.....	۵- اقدامات هیأت مدیره
۸۴.....	۶- رئیس الوزرائی سپهدار
۸۵.....	فصل دوم : افتتاح مجلس دوم
۸۶.....	۱- اولین کابینه قانونی سپهدار و برنامه های آن
۸۷.....	۲- استقراض خارجی و مشکلات آن
۸۹.....	۳- سپهدار و احزاب سیاسی و رابطه او با دمکرات ها
۹۱.....	۴- حضور سپهدار در مجلس و اقدامات او
۹۴.....	۵- حضور نیروهای روس در ایران
۹۵.....	فصل سوم : مشکلات کابینه سپهدار
۹۶.....	۱- آمدن ستار خان و باقرخان به تهران
۹۸.....	۲- ترمیم کابینه
۱۰۱.....	۳- مشکلات کابینه ترمیمی
۱۰۲.....	۴- دومین ترمیم کابینه
۱۰۳.....	۵- دشواری ها و کشمکش سپهدار با مطبوعات
۱۰۴.....	۶- کناره گیری سپهدار
۱۰۷.....	بخش پنجم : دومین دوره ریاست وزرائی سپهدار
۱۰۸.....	فصل اول : تشکیل کابینه جدید
۱۰۸.....	۱- برنامه کابینه جدید

۱۱۰	۲- اقدامات سپهدار در ابتدای کار کابینه
۱۱۱	۳- مشکلات کابینه
۱۱۲	۴- موضوع استقراض
۱۱۳	فصل دوم : مورگان شوستر و اختیارات او
۱۱۴	۱- رابطه شوستر و سپهدار
۱۱۷	۲- قهر سپهدار و رفتن او به رشت
۱۱۸	۳- اقدامات مشروطه خواهان پس از قهر سپهدار
۱۲۰	۴- بازگشت سپهدار به تهران
۱۲۱	فصل سوم : ترمیم کابینه و اقدامات آن
۱۲۱	۱- آمدن شاه مخلوع
۱۲۲	۲- سوء ظن مخالفین سپهدار به او
۱۲۳	۳- سقوط کابینه سپهدار
۱۲۷	بخش ششم : سومین دوره ریاست وزرائی سپهدار
۱۲۸	فصل اول : تشکیل کابینه سپهسالار
۱۲۸	۱- مشکلات کابینه جدید
۱۲۹	۲- تشکیل کمیسیون مختلط
۱۳۰	۳- اوضاع کشور در زمان جنگ و دخالت های روس و انگلیس
۱۳۱	فصل دوم : مقاله نامه اوت ۱۹۱۶
۱۳۳	۱- دیدگاه های پیرامون پذیرش مقاله نامه
۱۳۵	۲- اقدامات سپهسالار در این کابینه
۱۳۶	۳- سقوط کابینه سپهسالار
۱۳۷	نتیجه
۱۳۸	توضیحات
۱۴۳	فهرست منابع و مآخذ

مقدمه

خاندان خلعت بری از ابتدای تشکیل سلسله قاجار به حمایت از قاجارها برخاستند. با کمک مهدی بیک خلعت بری قدرت قاجارها در گیلان و مازندران تثبیت شد و به این جهت این خاندان از همان ابتدا مورد توجه سلاطین قاجار واقع شدند. در دوره های بعد، حضور این خاندان در جنگ های ایران و روس و جنگ های فتح هرات، نمود بیشتری یافت. فداکاری بسیار سران این خاندان سبب توجه بیش از حد سلاطین قاجار به این طایفه شد. محمد ولیخان تنکابنی در اواخر دوره ناصرالدین شاه یکی از رجال متنفذ و قدرتمند این دوره شد. او در دوره مظفرالدین شاه بر قدرت خود افزود به طوری که علاوه بر مناصب نظامی به مقامات حکومتی چندی هم رسید. وی تا پایان دوره مظفرالدین شاه توانست نفوذ بسیار زیادی در امورات مملکتی کسب کند. قدرت و ثروت بسیار او سبب ترس بسیاری از رجال قدیمی و متنفذ دربار شد. به طوری که اغلب درکارهای او کارشکنی می کردند و سبب خلع او از برخی مناصب حکومتی و امتیازاتش شدند. محمد ولیخان تنکابنی هر چند دست پرورده حکومت استبدادی بود ولی نسبت به بی قانونی و بی نظمی کشور چنانچه از یادداشت هایش برمی آید، اظهار نارضایتی می کرده است. او نسبت به رجال خائن و منفعت طلب درباری نظرمنفی داشت. محمد ولیخان نسبت به پادشاهان نالایق قاجار، به خصوص محمد علیشاه نظر خوبی نداشت. به این ترتیب بی زاری محمد ولیخان از درباریان مستبد و شاه نالایق نقش مهمی در رویگردانی او از مستبدین و گرایش به مشروطه خواهان داشت.

به این ترتیب زمانی که از سوی شاه مأمور سرکوبی آزادیخواهان تبریز شد، نه تنها هیچ اقدامی علیه آنها صورت نداد بلکه به طور مخفیانه با آنان ارتباط برقرار کرد. تمایل سپهدار به مشروطه خواهان سبب تضعیف قوای استبدادی شاه شد، به طوری که مجاهدین تبریز پس از استعفا و حرکت سپهدار به سمت تنکابن، توانستند نیروهای استبدادی را شکست داده و آنان را مجبور به عقب نشینی نمایند. سپهدار پس از حرکت از تبریز به سمت تنکابن رفت. در آن جا مشروطه خواهی خود را علنی کرد، سپس به مجاهدین رشت پیوست و در رأس قوای نظامی آنان به سمت تهران حرکت کرد. مهمترین هدف آنان برپایی دوباره مجلس بود. نیروهای مجاهدین علی رغم کارشکنی ها و مقاومت های سران استبدادی موفق به فتح تهران و خلع شاه شدند. به گفته بسیاری از ناظران آن زمان، اقدام سپهدار در تمایل به مشروطه خواهان و حمایت هایش از آزادیخواهان، یکی از مهمترین علل پیروزی مشروطه

خواهان بود. با تشکیل مجلس موسسان محمد ولیخان سپهدار به وزارت جنگ و سپس به ریاست وزرایی انتخاب شد. او اقدامات متعددی جهت اصلاح در وزارتخانه جنگ انجام داد. کشور در این زمان یکی از بحرانی ترین مواقع خود را پشت سر می گذاشت. مشکلات خارجی از جمله حضور روسها در ایران و دخالت های آنان در تمامی امور کشور و مشکلات متعدد داخلی از جمله مخالفت های دمکرات ها، مشکلات مالی و عدم حمایت نمایندگان مجلس از کابینه، منجر به تضعیف و سقوط کابینه او شد. در دوره دوم ریاست وزرایی سپهدار مشکلات کابینه قبلی او، در این دوره نیز وجود داشت. این مشکلات با آمدن شاه مخلوع به ایران تشدید یافته و سبب سقوط کابینه دوم سپهدار شد. در کابینه سوم به علت حضور نیروهای متخاصم در جنگ اول جهانی در ایران و دخالت های بیش از حد روس و انگلیس در کشور و همچنین ضعف مالی کشور، سبب سقوط کابینه سوم سپهدار شد.

۱- بیان موضوع

با توجه به اهمیت شناخت رجال سیاسی کشور این پژوهش به بررسی یک دوره مخصوص از زندگانی یکی از چهره های سیاسی برجسته تاریخ معاصر ایران می پردازد که اقداماتش نقش عمده ای در مسیر تاریخ و مشروطه ایران داشت. محمد ولیخان سپهدار با گرایش به مشروطه خواهان و به دست گیری رهبری مجاهدین گیلان، اقدام بسیار مهمی در شکست نیروهای استبدادی و برپایی مجلس دوم نمود. با فتح تهران و انتخاب محمد ولیخان به عنوان رئیس الوزرا، او اقدامات بسیاری در طول دو دوره ریاست وزرایی خود در طول مجلس دوم و یک دوره ریاست وزرایی بین فترت مجلس سوم و چهارم، انجام داد.

۲- پیشینه تحقیق

در خصوص شخصیت و اقدامات سپهدار تنکابنی در طول سه دوره ریاست وزرایی او تاکنون تحقیق مفصل و جامعی صورت نگرفته است. تنها امیر عبدالصمد خلعتبری در سال ۱۳۲۸ هـ. ش در زمان تصحیح یادداشت های سپهدار تنکابنی، به طور بسیار مختصر و با توجه به منابع بسیار محدود مطالبی راجع به سپهدار و اقداماتش در ابتدای تصحیح یادداشت هایش آورده است که این کتاب نیز بسیار نایاب است. در مورد دولتهای عصر مشروطیت و اقدامات سپهدار تنکابنی در طول سه دوره ریاست وزرایی او، تا کنون تنها عبدالحسین نوائی در کتابی با عنوان دولتهای ایران از آغاز مشروطیت تا اولتیماتوم به این مباحث اشاره کرده که این کتاب نیز به صورت بسیار مختصر به حوادث این دوران می پردازد. همچنین این کتاب در مورد سومین دوره ریاست وزرایی سپهدار بحثی به میان نیاورده است.

۳- محدوده موضوع

این پژوهش با عنوان «محمد ولیخان تنکابنی و مشروطیت» از زمان مشروطه خواهی سپهدار در تبریز تا پایان دوره سوم ریاست وزرائی سپهدار بحث می کند. البته فاصله زمانی میان دوره های ریاست وزرائی او شامل محدوده پژوهش نمی شود. هر چند برای آگاهی از خاندان خلعت بری و اقدامات سپهدار در دوره ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه، جهت درک بهتر مطالب اصلی پژوهش به صورت مختصر از این دوره ها نیز یاد شده است. به این ترتیب محدوده اصلی پژوهش از انتخاب سپهدار به عنوان ریاست نظام آذربایجان تا پایان دوره نخست ریاست وزرائی او و سپس دوره های دوم و سوم ریاست وزرائی او رامورد بررسی قرارمیدهد.

۴- مشکلات و محدودیت های پژوهش

در راستای تکمیل این پژوهش با مشکلات متعددی مواجه شدم. یکی از مهمترین مشکلات، عدم تحقیقات جامع چه به صورت کتاب و چه به صورت مقاله، در رابطه باموضوع مورد پژوهش بود. این محدودیت مشکلات این پژوهش را دو چندان کرد. فقدان منابع مورد نیاز در کتابخانه دانشگاه سیستان و بلوچستان سبب شد تا جهت دسترسی به این منابع متحمل سختی های بسیار شوم. عدم دسترسی آسان به روزنامه مجلس و مذاکرات مجلس دوم، این مشکلات را فزونتر کرد، به طوری که جهت دسترسی به آنها به کتابخانه مجلس مراجعه شد. محدودیت بسیار اسناد و دسترسی مشکل به آنها از دیگر مشکلات و محدودیت های این پژوهش بود.

۵- روش پژوهش

روش به کار گرفته شده در این پژوهش، روش کتابخانه ای است. روشی که در آن محقق با مشاهده غیر مستقیم و با تکیه بر کتاب ها و اسناد و مدارک تاریخی به تجزیه و تحلیل حوادث و وقایع می پردازد. از این رو ابزار این پژوهش و روش به کار گرفته شده، با تکیه بر اسناد و مدارک تاریخی بوده است. برای یافتن داده ها، منابع دست اول و تحقیقات و پژوهش هایی که در این زمینه انجام شده بود مورد بررسی قرار گرفت و سپس با تجزیه و تحلیل، با شیوه توصیفی، علی معلولی به مسائل پرداخته شد. از شروع تا پایان مراحل طی شده که بیشتر زمان پژوهش صرف گردآوری اطلاعات و طبقه بندی آنها شد.

۶- طرح کار

منظور از طرح کار سازماندهی تحقیق می باشد که جهت فهم دقیق و بهتر مطالب این پژوهش به شرح زیر تقسیم بندی شده است. این پژوهش به شش بخش تقسیم بندی شده است. در بخش اول به محمد ولیخان قبل از

دوران مشروطیت اشاره شده است. این بخش به سه فصل تقسیم شده است. فصل اول در مورد پیشینه خاندان خلعت بری بحث شده است. این خاندان در ابتدا در شمال کشور مستقر شدند و سپس در زمان زندیه و کریم خان زند این طایفه به عنوان حاکم تنکابنی قدرت گرفتند و در زمان آغامحمد خان قاجار نیز با حمایت از آنان، قدرت خود را در این ناحیه تثبیت کردند. در فصل دوم به احوال محمد ولیخان در زمان ناصری اشاره شده است و سپس به اخذ درجات و مناصب حکومتی او پرداخته شد و در ادامه به امتیازاتی که محمد ولیخان در دوره ناصری گرفته اشاره شده است. فصل سوم درباره محمد ولیخان در زمان مظفرالدین شاه بحث و بررسی شده است. همچنین در این فصل به مناصب حکومتی محمد ولیخان و امتیازات گرفته شده از سوی او و همچنین به حادثه مسجد جامع قبل از فرمان مشروطیت اشاره شده است. به گفته ناظران حادثه مسجد جامع سپهدار در آن محل حضور نداشت و فرمان کشتن مردم از سوی فرد دیگری به سربازان داده شد و زمانی که سپهدار این قضیه را فهمید به سرعت فرمان توقف حمله به سربازان داد. این قضیه از سوی دشمنان درباری و دیگر مخالفانش به حساب محمد ولیخان گذاشته شد. بخش دوم پژوهش به بررسی اقدامات سپهدار از شروع مجلس اول تا بازگشت او از تبریز پرداخته است. این بخش شامل سه فصل است که در فصل اول به اقدامات و مناصب سپهدار می پردازد. در این زمان سپهدار به حکومت گیلان می رسد و به نقل رابینو اقدامات مفیدی در گیلان انجام می دهد به طوری که انجمن ولایتی گیلان راضی به ترک او از حکومت گیلان نمی شود. در ادامه فصل به روی آوری مستبدین درباری به مشروطه اشاره شده و با حرکت سپهدار به سمت استرآباد برای سرکوبی شورش ترکمن ها، در اواخر مجلس اول و موفقیت سپهدار در این امر، فصل اول این بخش نیز پایان می یابد. در فصل دوم به حرکت سپهدار به سمت تبریز تا استعفای او و بازگشت او از تبریز، اشاره شده است. شاه در بازگشت موفقیت آمیز سپهدار در سرکوبی ترکمن ها، او را به عنوان ریاست نظام آذربایجان مأمور سرکوبی مجاهدین تبریزی می کند. سپهدار در تبریز متوجه حقانیت خواسته های مردم تبریز شده و تمایلی به سرکوبی مردم از خود نشان نمی دهد. لذا طی نامه ای از شاه می خواهد مشروطه و مجلس را به مردم باز پس دهد. زمانی که شاه با خواسته های او به شدت برخورد می کند او نیز به جانب مشروطه خواهان تمایل یافته و از سمت خود در تبریز استعفا می دهد. فصل سوم که مهمترین مبحث این پژوهش است به عوامل گرایش سپهدار به مشروطه خواهان پرداخته شده، ابتدا نظرات منفی در مورد مشروطه خواهی او، بررسی شده است و سپس به سیاست روس و انگلیس و تأثیر سیاست آنان در قبایل مشروطه خواهی سپهدار، پرداخته شده در پایان این فصل نیز به عوامل مشروطه خواهی سپهدار اشاره شد، و در چندین مورد این عوامل تجزیه و تحلیل شده است. بخش سوم به وقایع تنکابن و حضور سپهدار در آنجا، تا حوادث فتح تهران پرداخته شده است. این بخش به چهار فصل تقسیم شده، فصل اول به استعفای سپهدار از تبریز و اقدامات او در تنکابن اشاره دارد. سپهدار پس از بازگشت

از تبریز به سمت تنکابن می رود و در آنجا دعوی مشروطه خواهی کرده و مجلسی در آنجا تشکیل می دهد. اقدامات او در تنکابن سبب می شود که شخصیتی چون شیخ فضل الله نوری، از یک فرد با نفوذ مازندران بخواند که از اعمال سپهدار در آنجا جلوگیری کند، همچنین شاه و درباریان نیز شروع به اقداماتی جهت سرکوبی و از میان بردن سپهدار می کنند که نتیجه ای در پی ندارد.

در این زمان مجاهدین گیلان و رشت از سپهدار می خواهند به رشت آمده و رهبری آنان را به عهده بگیرد. در فصل دوم به حضور سپهدار در رشت و به اقدامات مختلف او در آنجا پرداخته شده است. با آمدن سپهدار به رشت، شاه بیشتر احساس خطر می کند، بنابراین از حاکمان اردبیل و قزوین می خواهد که از چندین جهت به رشت حمله کنند. سپهدار از طریق نامه نگاری از روسای ایلات و حاکمانی که به تحریک شاه برای مقابله با مجاهدین گیلان فرستاده شده بودند می خواهد، یا به مشروطه خواهان و مردم ملحق شوند یا خود را در قضایا داخل نکنند. این اقدام سپهدار موفقیت هایی در پی داشت. در این فصل همچنین به رابطه سپهدار و مجاهدین پرداخته شده و با ارتباط مجاهدین شمال با دیگر مراکز آزادیخواهی، داخلی و خارجی این فصل پایان می یابد. در فصل سوم به حضور مجاهدین در قزوین اشاره شده است، مجاهدین گیلان علیرغم تهدیدات شاه و نمایندگان دولت روس، موفق به فتح قزوین می شوند. در این زمان شاه به دلایل مختلف مجبور به اعاده مشروطیت می شود، هر چند که مجاهدین فریب وعده های پوچ شاه را نمی خورند. شاه جهت تضعیف نیروهای مجاهدین و دور کردن سپهدار از آنان، به او حکومت مازندران و گیلان را می دهد و از او می خواهد به سمت شمال عقب نشینی کند ولی سپهدار نیز در نهایت، به فرمان شاه گردن نمی نهد. در فصل چهارم به حرکت مجاهدین به سمت تهران اشاره شده است. نیروهای مجاهدین پس از حرکت از قزوین مصمم به فتح تهران می شوند به خصوص اینکه شاه به وعده هایش عمل نکرده بود. مجاهدین ابتدا بدون درگیری کرج را متصرف می شوند. پیش قراولان مجاهدین در تعقیب نیروهای دولتی از کرج، در شاه آباد مغلوب آنان می شوند هرچند موفق به عقب نشینی می شوند. در کرج نماینده های روس و انگلیس جهت میانجیگری نزد سپهدار آماده و قول می دهند درخواست های مجاهدین را به شاه دهند.

نیروهای شمال و بختیاری، در جنوب کرج به هم ملحق می شوند و در بادامک سه روز در مقابل نیروهای دولتی جنگ می کنند. و سپس تهران را فتح می کنند.

بخش چهارم به نخستین دوره رئیسی الوزرائی سپهدار می پردازد. این بخش به چهار فصل تقسیم می شود در فصل اول به حوادث پس از فتح تهران اشاره شده است. نیروهای دولتی پس از سه روز مقاومت در مقابل مجاهدین شکست خوردند به این جهت شاه به سفارت روس گریخت و لیاخف نیز تسلیم شد. مجاهدین نهادی به نام مجلس عالی تشکیل دادند تا فرامینی جهت اداره امور کشور تا برپایی مجلس، صادر کند. سپهدار در این زمان

تمایل به استعفا دارد ولی بسیاری او را از این کار منع می کنند. در این زمان سپهدار از سوی مجلس عالی به وزارت جنگ می رسد او اقدامات متعددی در وزارت جنگ جهت اصلاحات و تامین امنیت انجام می دهد. مشروطه خواهان در ادامه هیات مدیره تشکیل می دهند و پس از چندی به علت اختلافات داخلی این نهاد نیز از میان می رود و دوباره کمیسیون عالی تشکیل می شود. در این زمان سپهدار به ریاست وزرائی انتخاب می شود. در فصل دوم به افتتاح مجلس دوم اشاره شده است. پس از افتتاح مجلس دوم کابینه سپهدار رسمیت می یابد و کابینه سپهدار برنامه دولت خود را به مجلس می دهد. مسئله استقراض خارجی یکی از مهمترین مشکلات کابینه سپهدار است. در مجلس دوم احزاب سیاسی شکل می گیرند. سپهدار به صورت ظاهری به عضویت حزب اعتدالیون درمی آید. دمکرات ها حزب مخالف اعتدالیون، مشکلات بسیاری برای سپهدار ایجاد می کنند.

فصل سوم اشاره به مشکلات کابینه سپهدار می کند مشکلات حضور روس ها در ایران، دو دستگی در کابینه دولت و مشکلات مالی کابینه و مخالفت های دمکرات ها با کابینه سپهدار سبب تضعیف کابینه سپهدار می شود.

فصل چهارم به ترمیم کابینه سپهدار می پردازد. آمدن ستار خان و باقرخان به تهران در این زمان، سبب افزایش نیروهای نظامی در تهران می شود. کابینه سپهدار در نهایت به دلیل مشکلات بسیار ترمیم می شود ولی مشکلاتش رفع نمی شود. در این زمان روزنامه ها نیز فشار بسیاری بر کابینه وارد می کنند و مشکلات کابینه را دو چندان می کنند. در نتیجه این مشکلات سپهدار به طور قطع استعفا می دهد.

در بخش پنجم به دومین دوره ریاست وزرائی سپهدار اشاره می شود. این بخش سه فصل دارد. در فصل اول به تشکیل کابینه جدید سپهدار اشاره می شود. سپهدار قبل از ارائه دادن برنامه کابینه خود، در مجلس، در طی سخنانی مهم اشاره به مشکلات کشور و کابینه و علل آن می کند و برای رفع این مشکلات از مجلس اختیارات بیشتری می خواهد. سپهدار در ابتدای کارش اقداماتی جهت تامین امنیت انجام می دهد و برخی افراد را به جهت متهم بودن در اغتشاشات تبعید می کند. کابینه جدید سپهدار باز مشکلات کابینه سابق را دارد، که یکی از آنها باز مسئله استقراض است در فصل دوم به موضوع مورگان شوستر و اختیارات او پرداخته شده است. سپهدار ابتدا قصد همکاری با شوستر را داشت ولی زمانی که دید شوستر به سمت دمکرات ها گرایش یافته و مجلس نیز هیچ گونه قدرتی در امور مالیه برای دولت باقی نگذاشته، و از او حمایت نمی کند، به حالت قهر تهران را ترک و به رشت رفت. او قصد رفتن به خارج از کشور را داشت. ولی با درخواست های مردم و نمایندگان به تهران بازگشت.

در فصل سوم به ترمیم کابینه سپهدار و اقدامات آن اشاره شده است. در این زمان شاه مخلوع به ایران باز می گردد. مخالفین کابینه سپهدار اتهامات بسیاری در مورد همکاری آنان با شاه، بر سپهدار وارد می کنند با این اتهامات کابینه سپهدار سقوط می کند.

بخش ششم به سومین دوره رئیس‌الوزایی سپهسالار اشاره می‌کند. این بخش از دو فصل تشکیل می‌شود. در فصل اول به تشکیل کابینه سپهسالار اشاره می‌شود. کابینه سوم سپهسالار به علت وقوع در زمان جنگ اول جهانی، مشکلات بسیاری را دارد. در این زمان به اصرار روس و انگلیس، کمیسیون مختلط جهت نظارت بر نحوه مصرف پول‌هایی که این دو کشور به دولت ایران کمک می‌کردند، تشکیل شد. همان طوری که ذکر شد به علت جنگ جهانی اول و حضور نیروهای بیگانه در کشور شدت دخالت روس و انگلیس در تمامی امور ایران شدت یافت. فصل دوم به مقاله نامه اوت ۱۹۱۶ می‌پردازد. به علت فشارهای زیاد روس و انگلیس سپهسالار مجبور شد مقاله نامه این دو کشور را بپذیرد. طی این مقاله نامه، دولتین روس و انگلیس قوایی در شمال و جنوب کشور تحت نظارت وزیر جنگ کابینه تشکیل می‌دادند و در امور مالی ایران نیز اختیارات مهمی کسب می‌کردند. هر چند که سپهسالار با آوردن عبارت فورس‌ماژور، این مقاله نامه را بی‌ارزش کرد. به هر حال گروهی از جمله شاه این مقاله نامه را نپذیرفتند. هر چند سپهسالار اقدامات مهمی در این دوره صورت داد. ولی عدم رضایت شاه در نهایت، سبب سقوط کابینه او شد.

معرفی و نقد منابع

۱- واقعات اتفاقیه در روزگار^۱

این کتاب در دو جلد توسط شیخ محمد مهدی شریف کاشانی تألیف شده است. مؤلف در ۱۳۱۵ ق در تهران به عضویت انجمن معارف درآمد. سپس مدیر مدرسه مظفریه شد. او در ۱۳۲۸ ق که ریاست اوقاف به مصطفی خان فرزند مخبرالدوله محول شد، از سوی وی به ریاست اداره تحقیق کل اوقاف برگزیده شد. مؤلف طرف اعتماد و مشورت عبدالله بهبهانی بود. او در شروع مشروطه، به جنبش روحانیون پیوست. به هنگام تحسن در حرم عبدالعظیم (ع) مؤلف طرف مشورت بهبهانی و عامل مذاکره با دربار بود. او از سوی دربار به علت احترام بسیار بالایش در زمان مهاجرت علما به قم، جهت حل و فصل امور و اتمام مذاکرات به قم رفت. مؤلف سبب تألیف کتابش را مطلع شدن آیندگان از اعمال ناپسند و همچنین مطلوب افراد و پند گرفتن از آنها عنوان کرده است. این کتاب از شرح حال اواخر سلطنت ناصرالدین شاه و اوایل دوره مظفرالدین شاه شروع می‌شود و تا افتتاح مجلس سوم و تاجگذاری احمد شاه خاتمه می‌یابد. کتاب شامل یک مقدمه و چهار تذکره و پنج فصل و یک خاتمه است.

^۱ - شریف کاشانی، محمد مهدی، واقعات اتفاقیه در روزگار، دو جلد، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، چاپ

این کتاب مملو از، سواد اعلامیه ها، شبنامه ها، اوراق ژلاتین و اسناد معروف آن زمان است. به این دلیل این کتاب بسیار مهم و مورد توجه است. علت دیگر اهمیت کتاب به جهت منزلت مؤلف در اجتماع و رابطه او با روحانیت و دربار و اقامت او در تهران در زمان استبداد صغیر، است. مؤلف در بیان رویدادها یا نقل قول مطبوعات امین است و خودش نیز صادق بودن و بدون غرض بودن مطالب کتابش را ذکر می کند. مهمترین بخش مطالب کتاب مربوط به حوادث مجلس دوم شورای ملی است. مؤلف مطالب این زمان را نسبت به سایر حوادث خیلی بیشتر توضیح داده و در حقیقت مهمترین منبع دوره مجلس دوم همین کتاب است.^۱ سپهدار تنکابنی به غیر از یادداشت های روزانه خودش، حوادث قیام رشت تا فتح تهران را در کتابچه ای جداگانه می نویسد و مؤلف کتاب از سپهدار می خواهد این کتابچه را در اختیار او بگذارد. سپهدار می پذیرد و مؤلف نیز تمامی این مطالب را در کتابش می آورد و به این ترتیب اطلاع ما از این کتابچه سپهدار تنها از طریق این کتاب حاصل شده است. مؤلف کتاب دید مثبتی نسبت به سپهدار و اقدامات او دارد و در بسیاری از مواقع از او ستایش و از اقداماتش حمایت می کند، هر چند مؤلف رابطه بسیار خوبی با سپهدار دارد ولی این امر مانع نشده تا مطالب را به نفع او بنویسد.

دیدار مؤلف با سپهدار، قبل از حرکت او به تبریز و پاسخ سپهدار به مؤلف اهمیت بسیاری دارد. مؤلف نظر خوبی نسبت به دمکرات ها ندارد و اقدامات آنان را سبب هرج و مرج در جامعه می داند، هر چند به صورت غیر منصفانه از اقدامات آنان صحبت نمی کند. به طور کلی این کتاب در این پژوهش راهگشای بسیاری از مطالب نامفهوم نگارنده بود. به خصوص این که مؤلف توجه بیشتری نسبت به سایر مؤلفین به سپهدار و اقدامات او داشت.

۲- تاریخ بیداری ایرانیان^۱

محمد ناظم الاسلام کرمانی ابتدا برای تحصیل از کرمان عازم تهران شد. چند سال بعد از ورود او مردم در تکاپوی مشروطه خواهی افتادند. مؤلف مطالب کتابش را از سه شنبه دوم ذی الحجه ۱۳۲۲ که حوادث را به چشم دیده و از افرادی شنیده شروع به ثبت می نماید. هر چند در بیان علل بیداری مردم حوادث را از دوره های قبل تر آغاز می کند.

مؤلف از نزدیکان مرحوم طباطبایی بوده و به این دلیل به بسیاری از حوادث عصر وقوع و اشراف کامل داشته است. او در کتابش بسیاری از شب نامه ها و اوراق ژلاتینی و روزنامه ها و اسناد بسیاری را آورده است. او ابتدا مطالب کتابش را در روزنامه ای به نام کوکب دری به چاپ رساند. سپس به جهت توجه بسیاری از مردم به مطالب

^۱ - کرمانی، محمد ناظم الاسلام، تاریخ بیداری ایرانیان دو جلد، به اهتمام علی اکبر سعیدی سیرجانی، چاپ پنجم، نشر پیکان،

روزنامه، تمامی مطالب به صورت کتاب درآمد. مولف مطالب کتابش را تا وقایع ۲۰ صفر ۱۳۲۵ قبل از سقوط مجلس اول ذکر می کند. سپس دوباره از وقایع ۴ جمادی الاول ۱۳۲۶ به ثبت وقایع تا سه شنبه ۱۳ رجب ۱۳۲۷ پایان می یابد. و معلوم نیست که آیا مطالب کتاب را تا ۱۳۳۰ ق که در تهران بوده نوشته یا نه. هر چند، در چند صفحه ای وقایع، بازگشت شاه مخلوع را ذکر کرده است. به طور کلی این کتاب مهمترین منبع دوره مجلس اول و شرح واقعات تهران آن زمان است. به طوری که می توان کتاب تاریخ مشروطه کسروی را مکمل این کتاب دانست. در رابطه با تحقیق حاضر، این کتاب در مورد بیان استبداد صغیر و شروع اقدامات سپهدار در تنکابن و رشت و به طور کلی شرح وقایع تا فتح تهران اهمیت دارد. همچنین به علت حضور مولف در زمان استبداد صغیر در پایتخت و بیان حالات و عکس العمل های شاه و درباریان و به طور کلی نگرش مردم در مورد قیام مجاهدین شمال، تا حضور آنان در تهران و شرح حوادث جنگ های سه روزه در پایتخت و حوادث پس از آن اهمیت بسیاری دارد.

۳- یادداشت های محمد ولیخان تنکابنی^۱

سپهدار اعظم در چندین کتاب از جمله دیوان سعدی و حافظ، شاهنامه فردوسی، رساله اتحاد اسلام شیخ رئیس قاجار، خردنامه جاودان، سفرنامه دیولافوا و برخی کتب ملکم خان که همیشه همراه خود می برد یادداشت هایی در حاشیه این کتب می نوشت. تاریخ اولین یادداشت او ۲۰ ذیحجه ۱۳۱۱ ق و آخرین آن ۱۳۴۳ ق است. این یادداشت ها خود، مهمترین منبع راجع به زندگی سیاسی وی محسوب می شود و بهترین معرف شخصیت سیاسی و نوع تفکر و عملکرد وی محسوب می شود. همچنین این یادداشت ها توسط یک دولتمرد سیاسی و نظامی دوران قاجار نوشته شده و از حیث روشن کردن برخی از حوادث سیاسی یا مسائل پشت پرده، بسیار اهمیت دارد. به عبارت دیگر این یادداشت ها به حوادث و مسائل سیاسی ایران دوره قاجار خصوصاً از نهضت مشروطه خواهی به بعد، و اهمیت ویژه ای در روشن کردن نقش سیاسی سپهدار در رخدادهای زمانش دارد. سپهدار گاه به صورت روزانه و گاه چند روز یک بار و گاهی در چند ماه، یادداشت می نوشت. برخی از یادداشت ها بسیار مفصل و خواندنی و برخی دیگر کوتاه است و تنها اشاره ای به برخی حوادث دارد. سپهدار همان طوری که در چندین جا از یادداشت هایش نوشته، قصد داشت این یادداشت ها توسط پسر کوچکش علی اصغر خان ساعد الدوله جمع آوری و چاپ شود ولی این کار با مرگ ناگهانی علی اصغر خان صورت نمی گیرد. اولین بار در سال ۱۳۲۸ ش امیر عبدالصمد خلعتبری با دست یافتن بر دیوان حافظ متعلق به سپهسالار با زحمت بسیار موفق به باز نویسی این یادداشت ها شد. لیکن

^۱ - تنکابنی، محمد ولیخان، یادداشت ها، به تصحیح اللهیار خلعتبری، فضل الله ایرجی کجوری، چاپ اول، انتشارات دانشگاه شهید